

Nederlandse textiel in het achttiende-eeuwse Perzië

J. GOMMANS

Enige jaren geleden kwam ik bij mijn promotieonderzoek naar Afghaanse staatsvormingsprocessen enkele opmerkelijke verwijzingen tegen naar de grote vraag en beschikbaarheid van Nederlandse textiel in het noordelijke binnenland van Perzië. Zo bericht de Britse handelaar Thomas Hanway vanuit Noord-Perzië rond het midden van de achttiende eeuw dat de wolwaren die Armeense kooplieden via de Levant en Rusland in Perzië aanvoerden van Hollandse makelij waren. Hij meldt onder meer dat:

The Persians had been long accustomed to Dutch cloth, which were thicker, and for the most part better thom, and of softer and finer wool, the crimson and scarlet of a finer dye¹.

Hij voegt daaraan toe dat de Armeniërs er dankzij hun contacten met Amsterdam in waren geslaagd het gros van de Perzische zijdehandel via Rusland en de Levant naar zich toe te trekken². Een halve eeuw later duiken in hetzelfde gebied ook Nederlandse gouden dukaten op. Volgens de Franse waarnemer Adrien Dupré werden ze door Russische handelaren aangevoerd om ruwe Perzische zijde in te kopen³. Volgens deze berichten heeft het er alle schijn van dat in de zijde producerende gebieden van Noord-Perzië — lees Gilan en Mazandaran — ruwe zijde werd verruild voor Nederlandse textiel en valuta: in het eerste geval vooral wollen laken maar wellicht ook wel fijne linnen stoffen⁴.

Europese wolwaren vonden reeds van oudsher een grote afzet in de Levant en andere gebieden van Azië. Ook de achttiende-eeuwse oostwaartse stroom van Nederlands edelmetaal is verre van uitzonderlijk te noemen. Het is bekend dat gezien de relatieve waarde van goud en zilver en de structurele onevenwichtigheden in de internationale betalingsbalansen vooral zilver onderhevig was aan een permanente oostwaartse druk richting India⁵. Zo wordt reeds in de zestiende en zeventiende eeuw door ooggetuigen verslag gedaan van in Perzië in omloop zijnde leeuw- en rijksdaalders⁶. De vraag die

1 J. Hanway, *An historical account of the British trade over the Caspian Sea* (4 din.; Londen, 1753) II, 20-21.

2 *Ibidem*, I, 37; II, 31.

3 A. Dupré, *Voyage en Perse, fait dans les années 1807, 1808 et 1809* (2 din.; Parijs, 1819) II, 387-388. Zie ook E. Scott Waring, *A tour to Sheeraz* (Londen, 1807) 128 en W. Ouseley, *Travels in various countries of the East; more particularly Persia* (3 din.; Londen, 1819) III, 490.

4 Katoenen stoffen werden pas in de negentiende eeuw op grote schaal uit West-Europa geëxporteerd. Zie onder meer A. Attman, *The bullion flow between Europe and the East* (Göteborg, 1986) 59-61, 110.

5 Voor de zeventiende-eeuwse verslagen, zie: R. W. Ferrier, 'The Armenians and the East India Company in Persia in the seventeenth and early eighteenth centuries', *Economic History Review*, XXVI (1973) 60; R. P. Mathee, 'Politics and trade in late Savavid Iran. Commercial crisis and government reaction under Shah Solayman (1666-1694)' (Dissertatie University of California, Los Angeles, 1991) 222-240.

zich echter onmiddellijk aandient is: via welke wegen werden Nederlandse textiel en valuta eigenlijk naar Perzië aangevoerd? Zoals reeds door Dupré en Hanway werd gesuggereerd liep een voor de hand liggende route via Rusland; ofwel via het noorden, langs de Baltische gebieden of Archangelsk langs de Wolga naar Astrakhan, ofwel via de continentale wegen van Centraal- en Oost-Europa naar de Caucasus. Andere eigentijdse berichten doen echter vermoeden dat veel van de handelscontacten tussen de Republiek en Perzië via de Levant hebben gelopen. Zo stuurden in 1753 enkele vooraanstaande kooplieden uit Leiden en Amsterdam een missive aan de Hollandse gezant in Constantinopel waarin zij hem dringend verzochten de Armeense koopman Mattheus di Ovan op te sporen. Deze had zich reeds twaalf jaar in Amsterdam opgehouden maar nu had hij plotseling met achterlating van grote schulden de wijk genomen. Voordien had hij gehandeld in laken en zijden stoffen welke hij exporteerde naar Smyrna, St. Petersburg en Astrakhan; kortom naar de vooraanstaande stapelmarkten voor de handel met respectievelijk de Levant, Rusland en Perzië. De gezant kon de verongelijkte Nederlandse crediteuren slechts mededelen dat hij niets kon uitrichten daar Di Ovan reeds geruime tijd in Astrakhan was gesignaleerd⁷. De gezant had overigens al regelmatig zijn beklag gedaan over het verschijnsel dat dergelijke mobiele Armeniërs, samen met hun Joodse en Griekse collega's, een steeds groter aandeel van de Levanthandel met de Republiek gingen opeisen⁸.

Nog een andere mogelijke verbindingsweg tussen de Republiek en Perzië was die via de Kaaprouten en de Perzische Golf naar de loges van de Verenigde Oostindische Compagnie. Vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw werden grote hoeveelheden ruwe zijde via Isfahan en Bandar Abbas naar Amsterdam vervoerd, meestal in ruil voor allerlei Aziatische waren zoals specerijen en suiker maar ook Nederlandse wol waren speelden hierin een rol⁹.

Over het algemeen hebben we voor wat de zeventiende eeuw betreft een goed beeld van de handelsbetrekkingen tussen de Republiek en Perzië. In directe ruil voor zijde werden Nederlandse wol en zilveraluta vooral via Archangelsk en de Levant naar Noord-Perzië geëxporteerd¹⁰. Over de achttiende eeuw is echter veel minder bekend. Over het algemeen wordt aangenomen dat na 1720 de oude contacten via de Wolga en Astrakhan in verval raakten als gevolg van de stokkende zijdeaanvoer uit Perzië. De Europese vraag naar Perzische zijde werd aanzienlijk gereduceerd als gevolg van de opkomst van Bengaalse en Chinese zijde. Ook de Nederlandse handel met de Levant lijkt in de achttiende eeuw aan erosie onderhevig te zijn geweest. Bekend is de opvatting van Jonathan Israel dat de rol van de Nederlandse stapelmarkt was uitge-

7 J. G. Nanninga, ed., *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel*, III, 1727-1765 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën XCV; 's-Gravenhage, 1952) 259, 268.

8 *Ibidem*, 280, 334.

9 Voor de achttiende-eeuwse VOC relaties met Perzië, zie W. Floor, 'The decline of the Dutch East Indies Company in Bandar 'Abbas (1747-1759)', *Moyen Orient & Océan Indien*, IV (1989) 45-81.

10 Zie ondermeer: M.A.P. Meilink-Roelofs, 'The earliest relations between Persia and the Netherlands', *Persica*, VI (1977) 1-50; N. Steensgaard, *The Asian trade revolution of the seventeenth century. The East India Companies and the decline of the caravan trade* (Chicago, 1974); Matthee, 'Politics and trade', 329-445. Voor een verhandeling van de zijdehandel met Perzië, zie K. Glamann, *Dutch-Asiatic trade 1620-1740* ('s-Gravenhage, 1981) 112ff.

speeld op het moment dat de Europese staten meer en meer hun toevlucht namen tot het stimuleren van de eigen nijverheid en het afschermen van de eigen markten. In het verlengde van deze mercantilistische opgang zou ook onherroepelijk het langeafstandstransitoverkeer tussen de Republiek en Perzië zijn bemoeilijkt¹¹. Desalniettemin lijken de in de aanhef genoemde achttiende-eeuwse getuigenissen te duiden op een zekere mate van continuïteit. Ook in de achttiende eeuw is er klaarblijkelijk sprake van een aanhoudende vraag naar, en aanvoer van Hollandse wolwaren. Het is echter minder duidelijk of ook de aanvoer van zilvergeld heeft aangehouden. De contemporaine bronnen lijken hierover te zwijgen totdat pas weer aan het begin van de negentiende eeuw geïmporteerde Nederlandse dukaten op het Perzische toneel verschijnen. De vroegere aanvoer van zilvergeld was schijnbaar vervangen door gouden valuta.

In het volgende overzicht zal ik trachten na te gaan op welke manier de handelsrelaties tussen de Republiek en Perzië in de achttiende eeuw werden voortgezet. Dit is juist de periode waarvan de *status questionis*, in het licht van opkomend mercantilisme, een contractie van de lange-afstandshandel veronderstelt. Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het noodzakelijk om alle mogelijke aanvoerwegen in beschouwing te nemen: de handelswegen via de Oostzee of Archangelsk, hier voor het gemak het Baltische circuit genoemd, het Centraaleuropese circuit, het Levantse circuit en tenslotte het Perzische Golf circuit via de VOC factorijen. Uiteraard gaat het hier niet om een uitputtend onderzoek maar slechts om een eerste verkenning op basis van vooral secundaire literatuur over een gebied dat zich uitstrekt van de Noordzee tot de Wolga en van de Barentssee tot de Indische Oceaan.

Het Baltische circuit

Aan het begin van de achttiende eeuw maakte Rusland een aantal belangrijke ontwikkelingen door. Zo werd in ijltempo Siberië geannexeerd en geëxploiteerd en zorgden de zilvervoorraden van Nerchinsk en Kolyvan voor een explosieve groei van de Russische monetaire economie¹². In Europa kreeg Rusland aansluiting bij de

11 J. I. Israel, *Dutch primacy in world trade 1585-1740* (Oxford, 1990). Voor kritieken, zie onder meer de boekbesprekingen van J. L. van Zanden en L. Noordegraaf in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CVI (1991) 451-469. Vooreen idee van achttiende-eeuws verval, zie ook P. D. Curtin, *Cross-cultural trade in world history* (Cambridge, 1984) 200. Voor wat de achttiende-eeuwse handel met de Levant aangaat wordt in de literatuur overwegend gesproken over de Engelse handel en de opkomende dominantie van de Franse handelaren (zie bijvoorbeeld de volgende overzichtswerken: I. Wallerstein, *The modern world system*, II, *Mercantilism and the consolidation of the European world-economy 1600-1750* (New York, 1980) 272 en R. Owen, *The Middle East in the world economy 1800-1914* (Londen, 1981) 9; meer specifiek: R. Mantran, 'La transformation du commerce dans l'empire ottoman au XVIIIe siècle' in: Th. Naff en R. Owen, ed., *Studies in eighteenth-century Islamic history* (Carbondale/Edwardsville, 1977) 220-235).

12 V. V. Vorob'ëv, J. U. Gerloff, ed., *Die Erschliessung Sibiriens und des Fernen Ostens* (Gotha, 1987) 11-25; F. W. Bergholz, *The struggle of the Russians, Manchus, and the Zunghar Mongols for empire in Central Asia, 1619-1758. A study in power politics* (New York, 1993); I. Blanchard, *Russia's 'age of silver'. Precious-metal production and economic growth in the eighteenth century* (Londen-New York, 1989).

Oostzee en met de stichting van St. Petersburg werd veel van de handel die voorheen via Archangelsk voerde naar de Baltische gebieden verlegd¹³. Ook in Azië werden nieuwe markten aangeboord. Via Orenburg werd de handel met Centraal-Azië gestimuleerd en via Kyakhta werden de contacten met China aangehaald¹⁴. In dit expansieve klimaat konden ook de Russische nijverheid en landbouw goed gedijen. Welke ontwikkeling laat in dit verband de doorvoerhandel met Perzië zien?

Reeds vanaf het midden van de zestiende eeuw hadden de Engelse kooplieden georganiseerd in de *Russia Company* met succes geprobeerd via Rusland toegang te krijgen tot de Perzische zijdehandel¹⁵. Ook Nederlandse en Armeense kooplieden uit Amsterdam hebben zich in deze richting niet onbetuigd gelaten¹⁶. De Russische tsaars waren echter steeds minder geneigd deze zeer winstgevende handel uit handen te geven. In 1738 slaagden de Britten er nog in om te Rasht nabij de Kaspische Zee een factorij op te richten maar reeds acht jaar later — nadat zij de Perzische sjah hadden geholpen met het lanceren van een Perzische marine — werden al hun doorvoerrechten weer ingetrokken¹⁷.

De politiek van Rusland en de andere Baltische staten was er voortdurend op gericht om de zeer lucratieve doorvoerhandel met Perzië naar zich toe te trekken¹⁸. Daartoe was het echter absoluut noodzakelijk dat samenwerking werd gezocht met de belangrijkste bemiddelaars in deze handel: de Perso-Armeense kooplieden uit Nieuw Julfa, een buitenwijk van de Perzische hoofdstad Isfahan. Ten einde de zijdehandel te controleren waren zij hier reeds door sjah Abbas I (1587-1629) nedergezet. Vanuit Nieuw Julfa domineerden zij de zijdehandel, met Rusland, de Levant en de Perzische Golf. Ook de lange-afstandshandel met Amsterdam was volledig in handen van deze Armeniërs waarvan enkelen zich reeds in de zeventiende eeuw in Amsterdam gevestigd hadden. Onder tsaar Peter de Grote ontvingen de Armeniërs allerlei speciale handelsprivileges die hen ertoe moesten aanzetten om hun handelsnetwerk voortaan volledig op Rusland te concentreren. Naast de Perzische Armeniërs probeerde Peter ook met succes de Armeense kooplieden uit Amsterdam in deze politiek in te schakelen. Tijdens zijn verblijf in de Republiek verleende hij vergaande handelscon-

13 L. R. Lewitter, 'Russia, Poland and the Baltic 1697-1721', *Historical Journal*, II (1968) 3-34.

14 Voor de contacten via Orenburg, zie mijn 'Horse-traders, mercenaries and princes. The formation of the Indo-Afghan empire in the eighteenth century' (Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden, 1993) 36-39. Voor de China handel, zie C. M. Foust, *Muscovite and mandarine. Russia's trade with China and its setting 1727-1805* (Chapel Hill, 1969) en M. Mancall, *Russia and China. Their diplomatic relations until 1728* (Cambridge Mass., 1971).

15 T. S. Willan, *The early history of the Russia Company 1553-1603* (Manchester, 1956).

16 Zie bijvoorbeeld A. A. Kurkdjian, 'La politique économique de la Russie en Orient et la commerce Arménien au début du XVIIIe siècle', *Revue des Études Arméniennes*, XI (1975-1976) 247,250,251 en P. Rietbergen, 'Witsen's world. Nicolaas Witsen (1641-1717) between the Dutch East India Company and the republic of letters', *Itinerario*, IX, ii (1985) 121-134.

17 J. R. Perry, *Karim Khan Zand. A history of Iran, 1747-1779* (Chicago-Londen, 1979) 249-252.

18 Denk bijvoorbeeld aan de pogingen om via het hertogdom Koerland de zijde naar West-Europa te vervoeren. Zie: R. Gulbenkian, 'Philippe de Zagly, marchand arménien de Julfa et l'établissement du commerce persan en Courlande en 1696', *Revue des Études Arméniennes*, VII (1970) 361-400; Lewitter, *Russia* en H. Kellenbenz, 'Der russische transit mit dem Orient in 17. und Beginn des 18. Jahrhunderts', *Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas*, XII (1964-1965) 483-497.

cessies aan de Armeense gebroeders Abro die tot dan toe vooral handel met de Levant hadden gedreven. Zij werden er nu toe aangezet om hun handel naar Rusland te verleggen. Door deze Russische politiek werd de Amsterdamse zijdehandel nieuw leven ingeblazen. In ruil voor ruwe zijde konden wederom Nederlands laken en valuta via Archangelsk en de Wolga de Perzische markt bereiken¹⁹. Deze opleving zou echter niet lang aanhouden. Na circa 1720 werd er al nauwelijks meer Perzische zijde via Rusland naar Amsterdam getransporteerd waardoor ook het aanzien en krediet van de Armeense kooplieden te Amsterdam werden ondermijnd²⁰. Alleen de Britten konden de handel nog twee decennia lang voortzetten maar rond 1740 is de bloeiperiode van de Perzische zijdehandel via Rusland voorgoed voorbij.

Ook de handelscommunicatie tussen de Baltische gebieden en Perzië werd rond deze tijd bemoeilijkt. Door de explosieve toename van de zilveeraanvoer uit Siberië ontstonden er na 1740 twee gescheiden monetaire circuits: enerzijds het Russische binnenland gevoed door het Siberische zilver, anderzijds het Baltische kustgebied gevoed door de voortdurende handelsoverschotten met West Europa²¹. In het laatste geval ging het voornamelijk om Nederlandse en Duitse geldmiddelen ofwel in *cash* dan wel in de vorm van wisselbrieven getrokken op Amsterdam en Hamburg. Deze werden vooral door Britse handelaren in omloop gebracht zodat een deel van het Britse handelsoverschot met de Republiek in Rusland verrekend kon worden. Zo resulteerde de in de achttiende eeuw sterk opbloeiende Britse handel met Rusland in een toenemende instroom van Nederlandse valuta in Rusland²². Toch is het gezien de Russische monetaire tweedeling niet waarschijnlijk dat veel Nederlandse gouden of zilveren munten via deze route in Perzië zijn beland. Pas aan het eind van de achttiende eeuw kreeg het binnenland van Rusland, en daarmee ook Noord-Perzië, weer een monetaire aansluiting met de Baltische gebieden. Het is dan ook niet toevallig dat juist aan het begin van de negentiende eeuw weer gewag wordt gemaakt van Nederlandse dukaten die via Russische handelaren in Perzië werden ingevoerd. De export van deze gouden munten lijkt opmerkelijk daar over het algemeen goud in Europa en Rusland op een hogere koers kon rekenen dan in Iran. De oplevende goudexport zou echter kunnen samenhangen met tijdelijke onderwaarderingen in Europa en/of overwaarderingen in Europa. Maar vooral het feit dat Rusland op dat moment overgaat op een dubbele standaard op basis van zilver- en papiergeld maakte buitenlandse gouden munten een aantrekkelijk exportartikel²³. Kunnen we een soortgelijke conclusie trekken ten aanzien van de Nederlandse textielexport naar Perzië?

Dankzij de vele statistieken waarover we kunnen beschikken is er vrij veel bekend

19 Kurkdjian, *La politique*, 251. Reeds aan het begin van de zeventiende eeuw was zijde regelmatig via deze route naar Amsterdam vervoerd.

20 Marbault, *Essai sur le commerce de Russie avec l'histoire de ses découvertes* (Amsterdam, 1777) 82-83.

21 Blanchard, *Russia's age*, 168.

22 K. Newman, 'Anglo-Dutch commercial co-operation and the Russia trade in the eighteenth century' in: W. J. Wieringa, e. a., ed., *The interactions of Amsterdam and Antwerp with the Baltic region 1400-1800* (Leiden, 1983) 96-99; A. Attman, *Dutch enterprise and the world bullion trade 1500-1800* (Göteborg, 1983) 52-53.

23 Blanchard, *Russia's age*, 203-215. Vgl. Armann, *Bullion flow*, 110.

over de handel tussen de Republiek en de Russische havens aan de Oostzee en de Barentssee²⁴. Hoewel er volgens de meeste auteurs sprake is van een relatieve teruggang bleef het absolute handelsvolume op peil; dit in tegenstelling tot Israël die vanaf circa 1720 spreekt van algemeen verval²⁵. Volgens Van Dillen bedroeg het aandeel van de Nederlandse—lees in dit geval viade Republiek verscheepte—textiel in de export naar Rusland nog in het midden van de achttiende eeuw 60 procent van het totaal²⁶. Dit ondanks het feit dat de Nederlandse textieluitvoer naar Rusland in toenemende mate werd gedwarsboomd door de opkomende concurrentie van andere Europese textielproducenten zoals Pruisen en Engeland, alsmede door de importbeperkende maatregelen van Peter de Grote. Waarschijnlijk bestond een steeds groter aandeel van de Nederlandse textielexport uit Indiase katoenwaren en uit luxe weefstoffen van hoge kwaliteit daar de sterk groeiende Russische massamarkt meer en meer werd voorzien door de inheems-Russische produktie.

Hoewel de oude doorvoerhandel met Perzië na 1720 niet meer van de grond kwam bleven grote hoeveelheden ruwe zijde via Rasht en Astrakhan de Russische markt bereiken. In tegenstelling tot de voorgaande periode werd het merendeel van de zijde echter aangewend voor de zich razendsnel ontwikkelende Russische textielnijverheid. Na de val van het Safawieden Rijk in Perzië (1722) hadden vele Armeniërs uit Nieuw Julfa in Rusland hun toevlucht gezocht. Daardoor aangezet door de Russische autoriteiten bleven zij niet alleen zijde uit Noord-Perzië betrekken maar dankzij hun financiële investeringen en *know how* werd met succes een nieuwe Russische textielnijverheid uit de grond gestampt. Op deze manier bleef de zijdehandel met Perzië voortbestaan en werd ze, na een korte crisis in het midden van de eeuw, waarschijnlijk zelfs geïntensiveerd²⁷. Het is daarom zeer wel mogelijk dat op meer indirecte wijze ook in de achttiende eeuw Nederlandse wol via Rusland naar Noord-Perzië is geëxporteerd. Vooral Rasht bleef in de achttiende eeuw een belangrijk entrepot voor de Perzische handel met Europa en werd in die zin steeds meer gezien als een regelrechte

24 Zie bijvoorbeeld: S. van Brakel, 'Statistische en andere gegevens betreffende onzen handel en scheepvaart op Rusland gedurende de 18de eeuw', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, XXXIV (1913) 350-404; W. S. Unger, 'De publikatie der Sonttollen voltooid', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXI (1958) 147-206; J. V. T. Knoppers, *Dutch trade with Russia from the time of Peter I to Alexander I* (3 din.; Montreal, 1976); J. V. T. Knoppers, F. Snapper, 'De Nederlandse scheepvaart op de Oostzee vanaf het eind van de 17e eeuw tot het begin van de 19e eeuw', *Economisch-historisch jaarboek*, XLI (1978) 115-153; P. de Buck en J. Th. Lindblad, 'De scheepvaart en handel uit de Oostzee op Amsterdam en de Republiek 1722-1780', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCVI (1983) 536-562; J. Th. Lindblad, 'Structuur en mededinging in de handel van de Republiek op de Oostzee in de achttiende eeuw', *Economisch-historisch jaarboek*, XLVII (1984) 79-90.

25 Israël, *Dutch primacy*, 382.

26 J. G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* ('s-Gravenhage, 1970) 342.

27 T. Ricks, 'Politics and trade in Southern Iran, 1745-1765' (Dissertatie University of Indiana, 1975) 334; D. M. Lang, *The Armenians. A people in exile* (Londen, 1981) 111-112; G. A. Bournoutian, *Eastern Armenia in the last decades of Persian rule 1807-1828. A political and socio-economic study of the khanate of Erevan on the eve of the Russian conquest* (Malibu, 1982) 43, 158. Voor herstel van de handel na 1760-1775, zie Perry, *Karim Khan*, 252 en A. Kahan, *The plow, the hammer and the knout* (Chicago, 1985) 215-229.

concurrent van Bandar Abbas aan de Perzische Golf²⁸. Rasht had daarbij het voordeel dat het kon profiteren van de noordelijke karavaanroutes tussen India en de Levant. Maar ondanks de groeiende bilaterale handel tussen Perzië en Rusland moet erna 1720 toch sprake zijn geweest van een niet onaanzienlijke afname in de totale Nederlands-Baltische wolhandel op Perzië. Debet hieraan waren de opkomende Russische textielnijverheid, de afkalvende doorvoerhandel in Perzische zijde en de Russische mercantilistische politiek²⁹.

Zoals gezien kwam het Russische handelsoverschot met West Europa tot uitdrukking in een toenemend wisselverkeer op Amsterdam. Een deel van de Amsterdamse wisselbrieven uit het Baltische circuit werd gebruikt voor de overlandse handel tussen Rusland en West-Europa. Het is bekend dat in de achttiende eeuw zowel Russische als Poolse handelaren regelmatig de Duitse jaarmarkten bezochten waarbij ze hun aankopen uit West- en Zuid-Europa voor een deel financierden met Amsterdamse wisselbrieven die ze hadden verworven uit het reeds genoemde handelsoverschot in de Baltische handel. Op deze manier ontstond een nauw verband tussen, enerzijds, de toenemende Britse handel op Rusland en de daarmee gepaard gaande toename in het wisselverkeer op Amsterdam en, anderzijds, de continentale handel met Centraal-Europa³⁰. In het begin van de daaropvolgende eeuw wordt dit idee bevestigd door de anekdote van de Duitse reiziger Von Helmersen die schrijft over Armeense kooplieden die in Tabriz in Noord-Perzië Europese goederen verkochten in ruil voor ruwe zijde. Deze transporteerden zij vervolgens naar Moskou alwaar de zijde werd verkocht tegen Amsterdamse wisselbrieven. Met deze kredieten op zak vertrokken zij naar Duitsland om daar linnen en wollen stoffen in te kopen ten behoeve van de Russische en Perzische afzet. Kortom, er openbaart zich hier een complex multilateraal handelssysteem waarbij de commerciële ontwikkelingen in het Baltische gebied in nauw verband staan met die in Centraal-Europa en wellicht zelfs met die in Perzië. De suggestie van Von Helmersen voert ons naar een tweede mogelijke aanvoerroute van Nederlandse wolwaren naar Perzië: de overland routes via de Duitse en Poolse jaarmarkten.

Het Centraaleuropese circuit

In het begin van de achttiende eeuw raken steeds grotere delen van Europa in de ban van het mercantilisme. Ook in Centraal-Europa gaan steeds meer overheden er toe over om met hoge tariefmuren hun nationale nijverheid van buitenlandse concurrentie te vrijwaren. Zo worden in Pruisen met succes pogingen ondernomen om een eigen Silezische linnenindustrie van de grond te krijgen. Dit Silezische linnen slaagt er in om

28 Zie de Britse berichten hierover *Oriental and India Office Collections, Londen*, 'Factory Records Bandar Abbas', F/29/7, 11 juni 1748, f. 124; Zie ook de passage uit de 'Gombroon Letters' van 1752 over Europese wolimporten in Centraal Azië via Rusland in *Oriental and India Office Collection, Londen*, 'Orme Mss', o.v. 211, ff.38-39.

29 Zie ook Perry, *Karim Khan*, 251.

30 E. Hasse, *Geschichte der Leipziger Messen* (Leipzig, 1885) 278-279; P. Jeannin, 'The sea-borne and the overland trade routes of northern Europe in the XVIth and XVIIth Centuries', *Journal of European economic history*, XI, i (1982) 18-20.

een deel van de Nederlandse en Engelse afzet in Oost-Europa te verdringen. Naast deze meer traditioneel-Europese textielproductie maakt ook de katoennijverheid in de achttiende eeuw een grote bloei door in Centraal-Europa, wellicht nog het meest in het oog lopend in Saksen en Zwitserland³¹. De verbreiding van deze textielnijverheid werd voor een niet onaanzienlijk deel mogelijk gemaakt door het overnemen van Nederlandse weef-, bleek- en druktechnieken³². Dit geschiedde meestal ter plaatse maar in een enkel geval wist de Republiek iets van haar expertise te bewaren. Het Silezische linnen bijvoorbeeld werd tot diep in de achttiende eeuw in Haarlem gebleekt³³. Het resultaat van het een en ander was dat de eindproducten uit de Republiek en Centraal-Europa niet sterk uiteen liepen. Dit had onder meer tot gevolg dat veel van de in Duitsland geproduceerde stoffen vaak voor Nederlandse textiel konden doorgaan³⁴. In de achttiende eeuw moeten we dus zeer op onze hoede zijn wanneer er gesproken wordt over Nederlandse stoffen daar dit slechts betrekking kan hebben op de soortnaam en de reputatie van de textiel. Dit betekent onder meer dat ook de landen van Centraal-Europa konden voldoen aan de Perzische vraag naar Nederlandse wollen en linnen weefstoffen. In dit geval komt Centraal-Europa niet alleen in aanmerking als mogelijke aanvoeroute maar ook als leverancier van 'Nederlandse' textiel in Perzië.

De achttiende-eeuwse verzamelplaats bij uitstek voor al deze textielgoederen was de jaarmarkt van Leipzig. Voor wat de achttiende eeuw aangaat kan het belang van deze stapelplaats nauwelijks worden overschat. Nederlandse handelaren kwamen hier in contact met oosterse kooplieden, veelal Armeniërs, Joden en Grieken, uit Polen en Rusland, maar ook uit de Balkan en de Levant. Vanuit de Republiek, de Duitse landen, de Zuidelijke Nederlanden, Luik, Frankrijk en Zwitserland werd een levendige handel in textielproducten gevoerd. Andere belangrijke handelscentra voor deze continentale lange-afstandshandel waren Frankfurt am Main, Breslau, Frankfurt a/d Oder, en meer naar het zuiden, Wenen en Belgrado³⁵.

De Duitse jaarmarkten waren het speelterrein van de Hoog-Duitse of Ashkenazische Joden, vaak kleine handelaren en kramers maar desalniettemin, net als de Armeniërs, beschikkend over een wijdvertakt handelsnetwerk van de Atlantische Oceaan tot

31 Zie onder meer S. D. Chapman, S. Chassagne, *European textile printers in the eighteenth century* (Londen, 1981) 3-22.

32 De pioniers van de Russische linnenindustrie waren Nederlandse wevers en blekers die door Tsaar Peter de Grote naar Rusland waren gehaald (J. G. van Bel, *De linnenhandel van Amsterdam in de achttiende eeuw* (Amsterdam, 1940) 45-48).

33 *Ibidem*, 29-30.

34 *Ibidem*, 26; A. E. van Puffelen, 'Variatie in textiel. Textiel als wijzigingsfactor (1750-1820) voor Nederland en de Duitse betrekkingen' (in eigen beheer uitgegeven manuscript, Den Haag, 1988) 7, 15, 21, 24, 30, 31; N. G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (Parijs, 1956) 225. Uiteraard gaat het hier niet alleen over Hollandse textiel maar ook over de opkomende textielnijverheid in Twente en Brabant; vandaar voor het gemak hier *Nederlandse* textiel genoemd. Hanway schrijft hierover wanneer hij op de terugweg van Perzië naar Engeland de Twentse stad Almelo aandoet: 'Almelo is a neat town in die province of Overijssel, where there is a manufacture of fine Holland. The greatest part of what we commonly call by this name is made in Silezia, and only bleached in the United Provinces' (Hanway, *Historical account*, II, 288).

35 H. Kellenbenz, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, I, *Von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts* (München, 1977) 345-361; Svoronos, *Salonique*, 199; F. Lütge, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Berlijn, 1966) 343.

Centraal-Azië³⁶. Jonathan Israel wijst er in dit verband echter op dat juist in de achttiende eeuw dit netwerk, wederom als een repercussie van toenemend mercantilistisch beleid, sterk begint in te krimpen³⁷. Inderdaad ondervonden de Joden in sommige gebieden de dramatische gevolgen van pogroms en gewelddadige verdrijvingen. Aan de andere kant bleven er tot diep in de achttiende eeuw uitvalswegen voor hen bestaan. Israel zelf wijst in dit verband op Polen, zich tot aan de tweede deling in 1793 uitstrekkend tot de Osmaanse gebieden aan de Zwarte Zee, waar een zwakke centrale overheid maar weinig kon—of waarschijnlijk zelfs wilde—uitrichten tegen de voortlevende Joodse doorvoerhandel met Rusland en de Levant³⁸. En is het niet opmerkelijk dat juist in de achttiende eeuw marktplaatsen als Leipzig en Breslau het hoogtepunt van hun bloei doormaken?

Het heeft er alle schijn van dat de overlandse Nederlandse handel met Oost-Europa nauwelijks gehinderd werd door mogelijke mercantilistische beletselen van de betrokken autoriteiten. Volgens Heeres is er in de achttiende eeuw sprake van een verdubbeling van het Amsterdamse handelsvolume met Duitsland³⁹. Voor een groot deel is deze toename terug te voeren op de stijgende export van zogenaamde koloniale goederen die vooral overzee oostwaarts werden getransporteerd. Daarnaast wist echter ook de nieuwe textielnijverheid in Oost- en Zuid-Nederland hiervan te profiteren.

Gelijktijdig met de intensivering van de oostwaartse handelscontacten ontstond een toenemende migratiestroom van Ashkenazische Joden naar de Republiek. Velen van hen waren kleine textielhandelaren die vanuit Nederland bleven voortbouwen op hun oude contacten met Centraal-Europa. Het waren vooral deze relatief kleine Joodse handelaren die in Leipzig de Nederlandse textiel aan de man probeerden te brengen, vaak in ruil voor Oosteuropese produkten zoals leer en bont maar in toenemende mate ook voor de reeds genoemde Amsterdamse wisselbrieven. Het is opmerkelijk dat enkelen van deze Joodse kramers op deze wijze het fundament wisten te leggen voor hun latere opkomst als grote textielbaronnen in Twente en Brabant⁴⁰.

Is het mogelijk dat Nederlandse textiel via de Duitse en Poolse jaarmarkten,

36 Zie bijvoorbeeld G. Yagev, *Diamonds and coral. Anglo-Dutch Jews and eighteenth-century trade* (Leicester, 1978) (betreffende Sefardische Joden) en B. D. Weinryb, *Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Rusland und Polen* (New York, 1972).

37 J. I. Israel, *European Jewry in the age of mercantilism 1550-1750* (Oxford, 1991) 235-262.

38 Israel, *European Jewry*, 249. Ook Rusland kon het niet lang stellen zonder de internationale Joodse connecties. Ten einde het Joodse handelsnetwerk in de Baltische gebieden weer te herstellen worden de in 1742 uit Riga gewezen Joden in 1764 weer toegelaten (A. Buchholtz, *Geschichte der Juden in Riga bis zur Begründung der Rigischen Hebräergemeinde* (Riga, 1899) 54). Ook in Leipzig heeft de handelspolitiek van de overheid maar weinig effect, zie bijvoorbeeld F. Lendenmann, *Schweizer Handelsleute in Leipzig* (Bern, 1978)33.

39 W.G.Heeres, 'Annual values of Amsterdam's overseas imports and exports, 1697 to 1798' in: W. G. Heeres, ed., *From Dunkirk to Danzig. Shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350-1850* (Hilversum, 1988) 275. Een dergelijk cijfer wordt ook genoemd door Kellenbenz in zijn *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, 353. Voor Nederlands-Duitse handel via Leipzig, zie ook M Unger, 'Die Leipziger Messe und die Niederlande im 16. und 18. Jahrhundert', *Hansische Geschichtsblätter*, LXXXI (1963) 20-38.

40 B. W. de Vries, *From pedlars to textile barons. The economic development of a Jewish minority group in the Netherlands* (Amsterdam, 1989).

vervolgens via de Caucasus of Astrakhan, Perzië heeft bereikt? Net als in het geval van de Baltische handel moet ook hier het antwoord bevestigend luiden. Gezien het moeizame transport overland ging het waarschijnlijk om kleine hoeveelheden. Bovendien is het mogelijk dat steeds meer van de originele Nederlandse textiel vervangen werd door min of meer gelijkwaardige artikelen uit bijvoorbeeld Saksen of Silezië. In de achttiende eeuw ging het echter nog vooral om indirecte doorvoerhandel via een groot aantal kleine Joodse textielhandelaren. Vooral de Poolse Joden voerden de in Leipzig en Breslau gekochte Nederlandse wolwaren door naar Rusland en Perzië. Pas aan het begin van de negentiende eeuw, tevens het begin van de Ashkenazische bloeiperiode in Rusland, ontstaan er directe lange-afstandscontacten tussen Nederlandse textielleveranciers en hun afnemers in bijvoorbeeld de Oekraïne⁴¹.

In tegenstelling tot de textiel is het zeer onwaarschijnlijk dat Nederlandse munten via dit kanaal Perzië konden bereiken. De Poolse en Russische handelaren in Leipzig kochten meer uit de Republiek dan dat ze er aan verkochten. Zoals reeds eerder vermeld werd dit handelstekort voor een deel gefinancierd met het overschot uit de Baltische handel en dit meer en meer in de vorm van Amsterdamse wisselbrieven.

Al met al lijkt zich in het achttiende-eeuwse Centraaleuropese circuit geen eenduidige contractie voor te doen als gevolg van opkomend mercantilisme. Het toenemende wisselverkeer met de Oostzee speelde de continentale doorvoerhandel juist in de kaart. Ook de al dan niet gefingeerde geringe effectiviteit van de centrale overheden in Centraal- en Oost-Europa, onder meer tot uiting komend in aanhoudende sluikehandel, maakte de continentale Europese aanvoerroutes, vaak in wisselende combinaties met het Baltische en Levantse circuit, tot een aantrekkelijk alternatief.

Het Levantse circuit

Op de jaarmarkt van Leipzig maakten ook regelmatig handelaren uit de Levant hun opwachting. Vooral in de tweede helft van de eeuw ontstond er zowel overland, via Leipzig-Wenen-Belgrado, als overzee, via Triest, een zeer levendige handel tussen Centraal-Europa en de Levant⁴². Naast Joodse handelaren waren het vooral de Grieken uit Saloniki die in deze handel de boventoon voerden. De Levant leverde naast textielfabrikaten steeds vaker ruwe katoen en garen die was bestemd voor verwerking in de opkomende katoennijverheid van Centraal-Europa. De eindproducten hiervan werden vervolgens weer opnieuw geëxporteerd naar de Levant waar ze niet alleen sterk concurreerden met de westerse textiel uit Engeland en de Republiek maar ook met de aanhoudende oosterse importen uit India. Het gros van de Nederlandse textielaanvoer werd echter direct, of via Livorno, door de Middellandse Zee geleid. In de achttiende eeuw speelden Nederlandse handelaren hierin nog maar een ondergeschikte rol daar zij zich bijna volledig hadden laten verdringen door in Amsterdam gevestigde Armeniërs, Joden en Grieken⁴³.

41 *Ibidem*, 36.

42 Reeds aan het eind van de zeventiende eeuw deed de Republiek verschillende pogingen om over land een nieuwe route te ontwikkelen met de Levant, te weten via Duitsland, de Donau en de Zwarte Zee (E. Baasch, *Holländische Wirtschaftsgeschichte* (Jena, 1927) 291).

43 Voor de opkomst van het in Saloniki geconcentreerde Griekse handelsnetwerk, zie Svoronos, *Salonique*.

Van oudsher bestond het leeuwedeel van de West-Europese export naar de Levant uit wollen stoffen. In de achttiende eeuw werden daar geleidelijk katoenen weefstoffen aan toegevoegd⁴⁴. Om handel te kunnen drijven met de Levant waren de Europeanen echter afhankelijk van lokale bemiddelaars die op de hoogte waren van de plaatselijke omstandigheden en die tevens over goede contacten konden beschikken met de Osmaanse autoriteiten. In de zestiende en zeventiende eeuw werd deze bemiddelende rol vooral door Sephardische Joden opgeëist. Vaak fungeerden zij reeds als belastingpachters (*mültezim*) voor de Osmanen of traden zij op als belangrijke bankiers en wisselaars (*sarrafs*). In het begin van de achttiende eeuw verliezen zij allengs terrein aan de Armeniërs en Grieken in Klein-Azië en aan de Syrische christenen in Egypte. Veel van de Levantse Armeniërs waren oorspronkelijk afkomstig uit Perzië en hadden zich in de achttiende eeuw gevestigd langs de opkomende overlandroute tussen Istanbul, Izmir (Smyrna) en Noord-Perzië. Voor de Europeanen fungeerden de Armeense, Joodse, Griekse en Syrische minderheden (*millets*) niet alleen als brug naar de imperiale autoriteiten maar ook naar de lokale leveranciers en afnemers. Bovendien waren zij de belangrijkste bemiddelaars in het transitoverkeer met de Oriënt: de Armeniërs voor Perzië en India, de Syrische christenen voor de Rode Zee, de Grieken voor de Zwarte Zee⁴⁵. Ondanks de oplopende politieke onlusten in Perzië lijdt het geen twijfel dat, dankzij de wijdverbreide contacten van deze *millets*, de Levantse doorvoerhandel, tot diep in de achttiende eeuw kon blijven concurreren met de Kaaproute. Ook hoog-kwalitatieve Indiase textielwaren en indigo bleven de Levant bereiken. Dit maal echter niet meer zo zeer via Bandar Abbas en Isfahan maar vooral via Basra-Aleppo en de noordelijke karavaanroutes via Afghanistan en Khorasan naar Erzurum, Tokat en Izmir⁴⁶. Desalniettemin vond er wel, net als in Rusland, een geleidelijke verschuiving plaats van lange-afstandstransitohandel — denk aan ruwe zijde, specerijen en Indiase textiel — naar meer directe handel tussen enerzijds de Levant en Europa en anderzijds de Levant en Perzië/India⁴⁷.

Door hun wijdvertakte netwerk waren juist de *millets* in staat om snel en adequaat te anticiperen op veranderende omstandigheden. Zij konden alternatieve transportroutes exploiteren of, in het uiterste geval, overgaan tot het ontwikkelen van importvervangende producten. Zo speelden de Armeniërs een cruciale rol in de Indiase katoennijverheid in Gujarat. Vanuit hun oude vestigingen in de Caucasus vervoerden zij onder meer meekrap (*P. runas/T. boya*) via Bandar Abbas en de Perzische Golf naar Surat alwaar

44 Voor een overzicht zie H. Inalcik, 'When and how British cotton goods invaded the Levant market' in: H. Islamoglu-Inan, ed., *The Ottoman Empire and the world economy* (Cambridge, 1987) 374-384.

45 Voor de rol van deze *millets*, zie onder meer Mantran, 'La transformation'; en zijn 'Foreign merchants and the minorities in Istanbul during the sixteenth and seventeenth centuries' in: B. Braude, B. Lewis, ed., *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a plural society*, I, *The central lands* (New York-Londen, 1987); A. Raymond, *Artisans et commerçants au Caire auXVIIIe siècle* (Damascus, 1973) 497-499.

46 Fukasawa, *Toilerie*, 39-45, 48-49. Voor de noordelijke route zie mijn 'Horsetraders', 43-45.

47 Onder meer gebaseerd op de drie meest recente studies over Aleppo: A. Marcus, *The Middle East on the eve of modernity. Aleppo in the eighteenth century* (New York, 1989); B. Masters, *The origins of Western economic dominance in the Middle East. Mercantilism and the Islamic economy in Aleppo 1600-1750* (New York-Londen, 1988); K. Fukasawa, *Toilerie et commerce du Levant: d'Alep à Marseille* (Parijs, 1987).

het gebruikt werd voor het verven van de katoen⁴⁸. In de achttiende eeuw raakt de katoennijverheid in Gujarat in een crisis. Als gevolg van geo-politieke verschuivingen in India en Perzië — denk aan het verval van het Safawieden- en Mogolrijk alsmede de opkomst van het Afghaanse Doerranierijk—komen zowel Gujarat als grote delen van de Perzische Golf in een relatief isolement te verkeren. Wanneer dan ook nog eens de Europese vraag naar Perzische zijde ineens stort lijkt het Armeense textielconsortium de ondergang nabij. Toch hebben deze verwickelingen allerminst tot de val van het Armeense netwerk geleid. Behalve dat de Armeniërs zeer snel gebruik wisten te maken van alternatieve routes, gingen zij er bovendien toe over om kapitaal en kennis te investeren in het elders vervaardigen van Indiase stoffen. Net als in Rusland werd door de Armeniërs ook in de Levant een lokale zijdeindustrie op poten gezet en begon men Indiase technieken en dessins te imiteren. Bekend zijn de in Diy arbékir en Aleppo vervaardigde katoenen *chafarcanis*, een imitatie van de zogenaamde *jafracanis* uit noord-west India.

Ook in Europa konden de lange-afstandsnetwerken zich zeer snel aanpassen. De Levantse handel vanuit de Republiek maakt in de achttiende eeuw een wat merkwaardige ontwikkeling door. Zoals reeds in 1929 uitstekend uiteengezet door Nanninga is de geschiedenis van de achttiende-eeuwse Nederlandse levanthandel niet gelijk aan die van de Nederlandse koopman in de Levant⁴⁹. De laatste verging het bijzonder slecht daar hij volledig werd verdrongen door zijn Britse, maar vooral Franse collega's. Net zo belangrijk echter was de opkomst van de Armeense, Griekse en Joodse Levanthandel die zich steeds meer begon toe te leggen op de Amsterdamse stapelmarkt. In 1768 was van alle Nederlandse schepen uit de Levant zelfs meer dan driekwart in handen van Grieken en Armeniërs. De nog steeds vaak voorkomende suggestie dat de Nederlandse Levanthandel in de achttiende eeuw zondermeer op zijn retour is verdient daarom herziening⁵⁰.

De achttiende-eeuwse Nederlandse handel op de Levant bestond voor een groot deel uit zogenaamde 'trok' of ruilhandel in wolwaren. Deze trok werd met groot gewin gevoerd door Armeense, Joodse en Griekse makelaars die het Hollandse laken onder de in de Republiek vastgestelde verkoopprijs op de Levantse markt dumpten. Mede om dit soort praktijken tegen te gaan hadden de andere handelende naties in de Levant de minderheden uitgesloten van directe deelname aan de Levanthandel. Vooral de exclusieve handelspolitiek van Engeland en Frankrijk dreef in het begin van de achttiende eeuw deze handelsgroepen naar de Republiek waar men bleef vasthouden

48 Samen met het aluin als beitsmiddel geeft dit rood; samen met een beitsmengsel van ijzer en aluin paars (Fukasawa, *Toilerie*, 49).

49 J. G. Nanninga, 'De Nederlandse koopman in de Levant en de vrije handel (achttiende eeuw)' in: *Historische opstellen opgedragen aan prof. dr. H. Brugmans* (Amsterdam, 1929) 109-141. Ik werd op dit artikel attent gemaakt bij het lezen van R. Bekius en W. Ultee, 'De Armeense kolonie in Amsterdam 1600-1800', *De Gids*, III/IV (1985) 208-225. Voor de vroege Nederlandse relaties met de Levant, zie A. H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic, a history of the earliest diplomatic relations 1610-1630* (Leiden, 1978).

50 Zie ook Svoronos, *Salonique*, 179 en D. Panzac, 'International and domestic maritime trade in the Ottoman Empire during the 18th century', *International journal of Middle Eastern Studies*, XXIV (1992) 194.

aan volledige vrijhandel. Onder Nederlandse vlag en diplomatieke bescherming (*barat*) maakte de Armeense, Griekse en Joodse Levanthandel een hernieuwde bloei door waarbij Amsterdam fungeerde als belangrijkste distributiecentrum voor de Levantse goederen naar Duitsland, de Baltische gebieden, en de Zuidelijke Nederlanden. Door de Nederlandse bescherming en door hun nauwe contacten met hun broeders in het Osmaanse Rijk beschikten de Amsterdamse *millets* over zeer belangrijke strategische voordelen. Zo werden zij ondermeer beschermd tegen de kapingen van de Barbarijse piraten en betaalden zij lagere tarieven aan Nederlandse consulaatrechten (*tanza*). Bovendien waren velen van hun handelscompagnons als Osmaanse onderdanen in staat om onder Osmaanse vlag de tot aan 1787 voor buitenlanders afgesloten Zwarte Zee te bevaren⁵¹.

In Nederland vervaardigd laken was een van de voornaamste exportartikelen voor de Levant. Hoewel de *millets* in Nederland, in tegenstelling tot de Nederlandse kooplieden van de Levant Compagnie, weinig directe belangen hadden in de Nederlandse textielnijverheid mogen we aannemen dat zij een groot deel van het geëxporteerde laken hieruit betrokken. Het is echter ook mogelijk dat goedkopere wollen en linnen stoffen uit Duitsland, Luik en de Zuidelijk Nederlanden werden gebruikt voor de herexport via Amsterdam. De achttiende-eeuwse achteruitgang van de oude Leidse en Amsterdamse textielnijverheid lijkt in ieder geval niet terug te voeren op een teruglopende export naar de Levant of, zoals eerder besproken, naar Duitsland en de Oostzee. Er zal veel eerder een verband moeten worden gezocht met de krimpende afzetmarkten in Engeland, Frankrijk en op het Iberisch schiereiland. Dit waren van oudsher belangrijke afnemers van Nederlandse textiel geweest. Ook de opkomende populariteit van alternatieve textielproducten zoals bombazijn en katoen (sitsen) zal hier zeker een ondermijnende rol hebben gespeeld. De Levanthandel daarentegen zal eerder voor een toename dan voor een afname van de vraag naar Nederlandse textiel hebben gezorgd. Uiteraard zal meer gedetailleerd onderzoek aan het licht moeten brengen hoe deze verschuivingen hun weerslag hebben gehad op de totale Nederlandse textielnijverheid.

Terugkerend naar mijn probleemstelling kunnen we concluderen dat de zeventiende-eeuwse Nederlandse wolexport naar de Levant — wellicht ten dele bestaande uit via Amsterdam verscheepte niet-Nederlandse wol — in de achttiende eeuw werd gecontinueerd, al was deze nu in handen van in Amsterdam gevestigde Armeense, Griekse en Joodse kooplieden. Juist de opkomende Armeense invloed in deze handel maakt het zeer plausibel dat veel van deze stoffen via de karavaanroutes ook Perzië hebben bereikt. Daarnaast konden Nederlandse wolwaren incidenteel via Griekse kanalen, door de Zwarte Zee, in Perzië worden aangevoerd. In vergelijking met het Baltische en Centraaleuropese circuit ging het in de Levant om grote hoeveelheden, in handen van kooplieden die over nauwe contacten met Noord-Perzië konden beschikken. Ook de agenten van de Europese Oostindische compagnieën in Perzië waren zich hier terdege van bewust wanneer ze regelmatig hun beklag deden over de zeer concurre-

51 Nanninga, 'De Nederlandsche koopman', 120, 134. Voor de Griekse handel op de Zwarte Zee, zie: Panzac, 'International', 203; Svoronos, *Salonique*, 199 en Mantran, 'La transformation', 227.

rende textielaanvoer uit de Levant⁵². Opmerkelijk is het feit dat nog in 1747 een enigszins bedrukte Britse agent uit Isfahan moet berichten dat, terwijl Britse wol nergens voorhanden is, Armeense kooplieden met succes wol uit Amsterdam blijven aanvoeren⁵³.

Wat de aanvoer van Nederlands zilvergeld betreft zou men kunnen wijzen op het bijna structurele handelstekort van de Europeanen met de Levant, alsmede van de Levant met Perzië. Bekend is de zeventiende-eeuwse Levantwaartse stroom van Spaanse *reis*, Nederlandse rijksdaalders en Italiaanse *scudi*. Armeniërs gebruikten deze *cash* voor de zijdehandel met Gilan en Mazandaran in Noord-Perzië. In de daaropvolgende eeuw worden de Amsterdamse *millets* echter vooral geassocieerd met de zogenaamde trok in textielwaren. Bovendien werd de edelmetalaexport gedomineerd door Spaanse *piasters* en Oostenrijkse *thalers*. In Iran waren het vooral oude Turkse *piasters* en *zecchini* die uit de Levant binnen stroomden. Het heeft er dus alle schijn van dat niet zo zeer Nederlandse gouden en zilveren munten maar vooral textiel door Armeniërs via de Levant in Perzië werden afgezet⁵⁴.

Het Perzische Golfcircuit

Een vierde mogelijke aanvoeroute voor Nederlandse munten en stoffen in Noord-Perzië was de maritieme route via Kaap de Goede Hoop en de Perzische Golf, vervolgens via de VOC loge in Bandar Abbas (Gombroon) naar Shiraz en Isfahan in het Perzische binnenland. Door sjah Abbas I en de Europese compagnieën werd herhaaldelijk, al dan niet met inschakeling van de Armeniërs, geprobeerd om de zijdehandel volledig via deze route te laten verlopen. De Safawieden wilden zich daardoor minder afhankelijk maken van hun Osmaanse rivalen terwijl de Europeanen de handel via de Levant wilden afsnijden. Vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw kocht de VOC veel ruwe zijde aan maar na 1650 gaat men steeds sterkere concurrentie ondervinden van de twee alternatieve kanalen via Rusland en de Levant. De Nederlandse loges waren echter niet uitsluitend gericht op het aankopen van zijde. Ook na 1650, wanneer de Europese markt voor Perzische zijde in een crisis verkeert, behouden de Compagniesvestigingen hun nut door het immer positieve resultaat van de verkopen. Het waren echter niet zo zeer Nederlandse textielwaren maar vooral Aziatische goederen zoals specerijen, suiker en Indiase katoen die gretig aftrek vonden. Op deze wijze werden via de VOC grote hoeveelheden gouden en zilveren valuta aan de Perzische economie onttrokken. In tegenstelling tot de VOC probeerde de Engelse Compagnie wel regelmatig Engelse wol in Perzië af te zetten. Deze moest echter voortdurend opboksen tegen de grote hoeveelheden, gedeeltelijk uit Amsterdam afkomstige, wolimporten die door Armeense kooplieden in Perzië werden afgezet, zowel via de Levant als via Rusland.

52 Zie bijvoorbeeld voor de tweede helft van de zeventiende eeuw: Mathee, 'Politics and trade', 413-415 en de voorbeelden in het artikel van Ferner, 'Armenians', 38-63.

53 *Oriental and India Office Collections, Londen*, Factory Records Bandar Abbas, G12717, 20 maart 1747, f.91.

54 Mathee, 'Politics and trade', 222-240; Panzac, 'International', 191-192, 204; Fukasawa, *Toilerie*, 140.

Gedurende de laat-zeventiende eeuw en het begin van de achttiende eeuw krijgen de Europese handelscompagnieën steeds minder belangstelling voor de zijdehandel en richt men zich meer en meer op de aankoop van de zeer gevraagde geitewol uit Kirman in Oost-Perzië. De Europese handel verschuift daardoor van Isfahan in het noordwesten naar Kirman en Mashhad in het noord-oosten. In de jaren vijftig sluiten zowel de VOC als de EIC hun loges te Bandar Abbas waardoor de oude Indiase handel via de Perzische Golf definitief naar Basra wordt omgelegd. Ook nadat de VOC zich nog voor korte tijd op het eiland Kharg vestigt (1759-1765) blijft de handel met Perzië uiterst problematisch. Ook de Britten verplaatsen hun handelsactiviteiten met wisselend succes naar het westelijke Golfgebied, in casu Basra en Bushire. Dankzij de opleving van de Perzische economie onder Kariem Khan Zand (1750-1779) weten zij vooral in de jaren zestig nog grote hoeveelheden Engelse wol af te zetten⁵⁵.

Met het wegvallen van Bandar Abbas ontwikkelde zich ook Thatta in Sind (in het huidige Pakistan) tot een alternatieve afzetmarkt voor Europese wol. Dankzij de opbloeiende karavaanroutes via Baluchistan, Afghanistan en Khorasan werd dit een belangrijke wolmarkt voor geheel Perzië. Opnieuw zijn het vooral de Engelsen die hiervan weten te profiteren en er in slagen veel Engelse wol af te zetten⁵⁶.

Uit het voorgaande mogen we concluderen dat vanuit de Perzische Golf geen Nederlandse wolwaren Noord-Perzië hebben bereikt. In tegenstelling tot haar Britse collegamaatschappij richtte de VOC zich voornamelijk op de afzet van Aziatische goederen. De wolafzet in Zuid-Perzië werd gedomineerd door Engelse wol terwijl in het noorden de aanvoer werd bepaald door de Armeense handel, vooral via de Levant maar ook via Rusland. Ook Nederlandse valuta werd niet vanuit Bandar Abbas of Kharg naar het noorden gevoerd daar de VOC steeds een overschot op de Perzische handel boekte. Bovendien bestond er een structurele edelmetaalstroom in de tegenovergestelde richting, dat wil zeggen oostwaarts naar India.

Conclusie

In het voorgaande betoog is bijna de halve wereld de revue gepasseerd. De heb daarbij geprobeerd om, vanuit Amsterdams perspectief, van Archangelsk tot Thatta na te gaan of en hoe in de achttiende eeuw Nederlandse textiel en valutahet binnenland van Perzië hebben kunnen bereiken. Uiteraard draagt deze conclusie dan ook het karakter van een hypothese welke nog veel onderbouwing behoeft.

De bloeitijd van de Nederlands-Perzische handel lag in de zeventiende eeuw. Voor wat betreft de export van textiel en valuta, was vanaf het begin een vooraanstaande rol weggelegd voor de aanvoer via de Levantroutes. Reeds vanaf 1550 maar vooral na 1650 tot circa 1720 werd ook de Russische doorvoerhandel van steeds toenemend

55 Voor de achttiende-eeuwse Perzische handel via de Golf, zie de reeds eerder genoemde Ferrier, 'Armenians'; Perry, *Karim Khan*, 256-272; Floor, 'Decline'; Ricks, 'Politics and trade' alsmede A. A. Amin, *British Interests in the Persian Gulf* (Leiden, 1967).

56 Zie mijn 'Horse-traders', 46-48. Voor de weinige succesvolle pogingen van de VOC in Sind, zie W. Floor, 'The Dutch East India Company's trade with Sind in the 17th and 18th centuries', *Moyen Orient et Océan Indien*, III (1986) 111-144.

belang. Tot die tijd was het de vraag naar ruwe Perzische zijde die de belangstelling van handelaren wekte voor textiel en geld als belangrijkste ruilgoederen. In de achttiende eeuw vindt er echter een aantal geleidelijke wijzigingen plaats. Terwijl Perzische zijde in Europa steeds minder aftrek vindt ontwikkelt zich op initiatief van enkele Armeense entrepreneurs een inheems-Russische en Osmaanse textielnijverheid die de vraag naar Perzische zijde doet continueren. Terwijl de Amsterdams-Armeense connectie via Rusland sterk aan gewicht verliest zijn het juist de Levantse Armeniërs, Grieken en Joden die zich opnieuw op Amsterdam concentreren. Voor een groot deel heeft Amsterdam zijn stapelfunctie dan reeds verloren maar door het aantrekken van de Levanthandel kan zij desalniettemin grote delen van Centraal- en Oost-Europa blijven bestrijken. Het is vooral via de karavaanroutes van Anatolië dat Armeense, Griekse en Joodse kooplieden Nederlandse textiel blijven transporteren naar Perzië. Door hun contacten met de jaarmarkten in Centraal-Europa kon een kleine hoeveelheid waren ook via de Balkan of via Polen en Rusland in Perzië arriveren. Hetzelfde geldt voor de sporadische, meer indirecte, aanvoer via het Baltische circuit. De opleving van de Centraaleuropese handel via de jaarmarkten was onder meer het gevolg van de toegenomen Britse handel op de Oostzee die veel Amsterdamse wisselbrieven in omloop bracht. Ook de relatief geringe controle van de meeste Centraal-Europese mogendheden speelde hier de lange afstandshandel in de kaart. Het leidt echter geen twijfel dat het gros van de Nederlandse textielaanvoer in Perzië uit de Levant afkomstig was. Hoewel we dus met Jonathan Israel, Fernand Braudel en vele anderen mogen aannemen dat de rol van de Amsterdam in de achttiende eeuw als stapelmarkt afnam—vooral ten opzichte van Engeland, Frankrijk en Zuid-Europa—kunnen we tegelijkertijd vaststellen dat de mercantilistische politiek in Europa ook voordelen heeft gehad voor de Amsterdamse stapelmarkt. Pas laat in de achttiende eeuw, met de opkomst van Hamburg en andere nieuwe Europese handelspartners van de Osmanen, zien we dat de minderheden zich niet meer hoofdzakelijk op Amsterdam gaan richten⁵⁷.

Speelde in de zeventiende eeuw Nederlands zilvergeld nog een grote rol in de Levanthandel, met de opkomst van de minderheden lijkt de nadruk meer op ruilhandel te liggen. In de Levant beginnen dan vooral andere Europese valuta opgang te maken. Nederlandse valuta wordt pas weer aan het begin van de negentiende eeuw waargenomen. De import van gouden Hollandse dukaten lijkt op dat moment vooral te maken te hebben met een toegenomen valutaexport uit Rusland. Nederlandse dukaten werden hier bij voorkeur als exportwaren gebruikt.

Al met al lijkt het antwoord op onze aanvankelijke vraagstelling er als volgt uit te zien: de Nederlandse wol kwam voornamelijk uit de Levant, hier en daar aangevuld met de aanvoer uit het Centraaleuropese en Baltische circuit; de Nederlandse valuta-export neemt in de achttiende eeuw aan belang af maar na 1800 wordt via het Baltische circuit opnieuw Nederlandse valuta, ditmaal dukaten, naar Perzië gevoerd.

57 In de tweede helft van de achttiende eeuw zien we een parallelle ontwikkeling in Marseille. Net als de Nederlandse wordt ook de Franse handel in de Levant meer en meer verdrongen door een internationaal, in het Franse geval, Joods netwerk met zowel contacten in de Levant als in Europa (Fukasawa, *Toilerie*, 140-141).

Een andere conclusie die voortkomt uit het voorgaande is de grote mate aan mobiliteit en flexibiliteit waarover de lange-afstandshandelaren konden beschikken. Zo wisten de Armeniërs meermalen de zijderoutes te verleggen: van de Levant naar de Kaspische Zee of, zoals in het midden van de zeventiende eeuw, naar de Perzische Golf. Op deze wijze ondervonden zij maar weinig hinder van opkomend mercantilisme en politieke schommelingen. Zelfs toen de Europese vraag naar Perzische zijde instortte reageerden Armeense kooplieden/ondernemers met het op poten zetten van een al ras bloeiende zijdenijverheid zowel in de Levant als in Rusland. Met de mercantilistische handelspolitiek in Engeland en Frankrijk weken ze uit naar de Republiek vanwaar ze ongehinderd hun oude handelscontacten met de Levant en Centraal-Europa konden voortzetten. Tussen Archangelsk en Thatta leiden immers vele wegen naar Perzië⁵⁸.

58 De actieradius van de in het begin genoemde Armeniër Di Ovan is illustratief. Zie echter ook het wereldwijde bereik in het Armeense grootboek van de Armeense koopman Hovhanne beschreven in L. Khachikian, 'The ledger of the merchant Hovhannes Joughayetsi', *Journal of the Asiatic Society*, VIII, iii (1966) 153-187.

Industrialisatie en inkomensverdeling in Overijssel, 1750-1875*

J. L. VAN ZANDEN

Inleiding

De vraag wie profiteerde van de industrialisatie die in de negentiende eeuw zich over Europa verspreidde, is haast zo oud als het proces zelf. Contemporaine critici wezen op de slechte arbeidsvoorwaarden en leefomstandigheden van de arbeiders in nieuwe (en oude) industriegebieden en op de enorme verrijking van een kleine groep ondernemers die daar schril tegenaf stak. In handboeken wordt de polarisatie van de sociale structuur in de industriecentra van de negentiende eeuw direct verbonden met oplopende sociale spanningen en conflicten en het ontstaan van de vakbeweging¹. Er is echter relatief weinig onderzoek gedaan dat deze processen systematisch in kaart brengt. De vraag, bijvoorbeeld, of er in de nieuwe — en de oude — industriecentra inderdaad sprake was van een sterke toename van de sociale ongelijkheid, is in feite voor geen enkele Nederlandse streek of stad afdoende onderzocht al bevatten enkele stadsgeschiedenissen — van Amsterdam², Groningen³, Rotterdam⁴ — wel aanzetten in die richting. De befaamde discussie over sociale stratificatie in de negentiende eeuw, gevoerd in de eerste jaargangen van het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, heeft in feite geen methoden opgeleverd om de sociale structuur eenduidig te karakteriseren — laat staan te meten of er sprake is van een toename dan wel een afname van de sociale ongelijkheid. Met enige overdrijving kan men zelfs stellen dat deze discussie meer verwarring heeft gesticht dan duidelijke antwoorden opgeleverd. Resultaat was in ieder geval dat de enige ambitieuze poging om de sociale structuur van Nederland in kaart te brengen — aan de hand van de beroepstelling van 1849 — zodanig gekritiseerd werd dat pogingen om dit voor andere perioden te doen al bij voorbaat vrijdeld zijn⁵.

Internationaal staat het debat over de relatie tussen economische groei en de ontwikkeling van de sociale ongelijkheid sinds het verschijnen van een baanbrekend

* Met dank aan drs. C. Trompetter, die mij opmerkelijk maakte op de belangrijkste bron, de quotisatie van 1750, waar dit artikel op is gebaseerd, Wantje Fritschy, die informatie gaf over de heffingsgrondslagen, en Joost Jonker die al in 1983 de gegevens van de quotisatie van 1808 voor mij bewerkte.

1 Vgl. bijv. J. Kok, 'Samenlevingen in een stroomversnelling' in: L. H. M. Wessels, A. Bosch, ed., *Veranderende grenzen* (Haarlem, 1992) 104-164; of debijdragen aan H. A. Diederiks, e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen, 1987); of H. Kaelble, *Auf den Weg zu einer europäischen Gesellschaft* (München, 1987).

2 Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam* (Amsterdam, 1975).

3 P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen, 1986).

4 H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (S. 1., 1976).

5 Vgl. J. Giele, G. J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingenblad van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis*, XLV (1974) 2-32; J. Lucassen, Th. van Tijn, 'Nogmaals: sociale stratificatie', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 11(1976)74-91.